

УДК 94 (477.51)

Данило Рига

●

ІСТОРИЧНІ РАЙОНИ ЧЕРНІГОВА ТА ДЕРЕВ'ЯНЕ І ЦЕГЛЯНЕ БУДІВНИЦТВО У МІСТІ ВПРОДОВЖ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3732562

© Д. Рига, 2020. СС BY 4.0

Мета публікації – дослідити процеси містобудування у сфері формування історичних районів м. Чернігова як губернського центру, а також виокремити особливості місцевого дерев'яного та цегляного будівництва протягом ХІХ та початку ХХ ст. З-поміж методів, що були використані для проведеного дослідження, можна виділити проблемно-хронологічний у плані структурування матеріалу, а також аналітичний та критичний, на яких базувалося опрацювання здобутої інформації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено та детально описано дерев'яне та цегляне будівництво в Чернігові у відповідності до історичних районів міста. **Висновки.** Починаючи з ХІХ ст., коли місто почало стрімко розширюватися, у науковій літературі з'явилась фіксація даних щодо чернігівських історичних районів. Незважаючи на те, що вперше цю тему почали досліджувати ще у дореволюційні часи, найбільший внесок у висвітлення проблеми зробили дослідники доби незалежної України, а саме – С. Леп'явко, В. Сапон, а також В. Руденок. Пропоноване ж дослідження, відповідно до поставленої мети, охоплює одразу дві теми: історію формування найбільш відомих міських районів та історію їх забудови дерев'яними й цегляними будинками. Знаменно, що Чернігів оминула швидко урбанізація, яка відбувалася в багатьох містах імперії. У всіх путівниках і спогадах Чернігів згадувався як тихе, зелене місто, яке потопало в садах. Цілком логічно зробити припущення, що головною помилкою архітекторів початку ХІХ ст. було те, що вони створили провінційне місто в межах старих будівель, замість того, щоб перенести новий центр у вільні райони на північ від старого Чернігова. У той само час перебудова мала й позитивні сторони. Нові широкі вулиці були прокладені досить зручно – відповідно до вимог нових часів.

Ключові слова: Чернігів, містобудування, дерев'яні будинки, цегляні будинки.

Будь-яке місто складається з історичних районів і Чернігів у цьому питанні не є винятком. З поступом часу окремі назви районів зникали чи трансформувалися у зовсім нові. Їх формування через появу у місті нової дерев'яної та цегляної забудови найбільш чітко почало відображатися з приходом ХІХ ст. Саме у зв'язку з цим метою даного дослідження є відображення процесів містобудування через виокремлення історії появи тих чи інших міських районів. Не менш важливим виявляється для нас досягнення мети презентації особливостей дерев'яного та цегляного будівництва впродовж ХІХ та початку ХХ ст. Історією районів міста

Чернігова займалися історики дореволюційного, радянського часу та періоду незалежності. Серед дослідників проблеми виділимо таких чернігівських науковців та краєзнавців, як С. Леп'як, В. Сапон, В. Руденко.

У місті офіційно виділялись центральна частина і чотири передмістя: «Московська слобода», «Лісковиця», «Ковалівка» і «Берізки»¹. У першій третині 1920-х рр. територія міста Чернігова поділялась на три частини – головний центр, другий район та окраїни без урахування передмість². З 1924 р. територіальний поділ Чернігова було змінено: другий район та окраїну об'єднали³. Після цього місто Чернігів поділялося вже на дві частини – центр та окраїни⁴.

Найбільше про історичні райони міста Чернігова можуть проінформувати дореволюційні путівники. Особливо корисною виявляється інформація введено до обігу на початку ХХ ст.

Біля самого підніжжя Болдиних гір з півдня на низинній місцевості долини річки Десни між Стрижнем і Київським шосе розташоване передмістя Чернігова «Кавказ». Цей район, який ще називали «Московська слобідка», був населений рибалками й іншою біднотою. У весняну повінь «Кавказ» затоплювався водою, тому будинки будувалися на високих палях. На думку деяких істориків, ця місцевість отримала назву «Московська слобода» в середині ХVIII ст., оскільки була заселена сім'ями солдатів московського гарнізону, що ніс службу у фортеці на Валу.

Назва «Кавказ» виникла, швидше за все, через те, що після кавказької війни, яка тривала близько ста років, деякі полонені горці оселилися в Чернігові біля підніжжя стародавнього Дитинця. У цьому районі були прокладені чотири вулиці: Перший провулок Кавказу (вул. Крайня – *Авт.*), Другий провулок Кавказу (вул. Деснянська – *Авт.*), Підвальна і Бидлогонна (вул. Нова – *Авт.*).

З протилежного боку «Кавказу» розташована «Лісковиця». Ця місцевість колись була буйно вкрита горіховими кущами, а на початку ХХ ст. вони залишилися тільки на монастирських кладовищах. Деякі історики вважають, що і назву свою район отримав від горіха-ліщини. Вважається, що Лісковиця за давньоруської доби належала князю чернігівському Святославу (Миколі Святоші), яку він після постригу в ченці передав Києво-Печерській Лаврі у власність⁵. Наприкінці ХVIII ст. на Лісковиці були прокладені 4 вулиці, а на початку ХХ ст. – це одна. Вулиці не були мощені бруківкою і забудовані одноповерховими будинками⁶.

На північ від «Лісковиці» серед ярів і обривів Болдиних гір розташована історична частина міста, яка носить назву «Холодний Яр». Вона займає територію північніше Олександрівської площі (район Центрального ринку, школи № 1, тобто частина міста від вул. Кирпоноса до колишньої вул. Щорса – *Авт.*) і старого Київському тракту (вул. Київська – *Авт.*). Раніше також цей район мав назву «Землянки», тому що навесні та восени його вулиці були дуже забруднені і заселені переважно міською біднотою.

На території вул. Вокзальної (надалі носила назву вул. Щорса, а на сьогодні І. Мазепи – *Авт.*) у ХІХ ст. були розміщені декілька житлових будинків, приміщення лікарні, паровий млин та невеликий цегельний завод. Після будівництва залізничної станції та вокзалу на правому березі Десни наприкінці

¹ Леп'як С. Чернігів – європейське місто: навч. зб. / Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Видавець Лозовий В. 2010. С. 35.

² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 2249. Арк. 61; Там само. Спр. 284. Арк. 1.

³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 2249. Арк. 61.

⁴ Непотенко І., Острянка А. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя. Краєзнавство. 2014. № 2. С. 29.

⁵ Книги о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chemigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

⁶ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 408.

20-х рр. ХХ ст. було прокладено вулицю, названу Вокзальною. У 40-х рр. ХХ ст. її було перейменовано на честь М. Щорса. На місці, де раніше розташовувались одноповерхові дерев'яні будинки, споруджені 5 і 9-поверхові багатоквартирні житла. При перетині вул. Щорса з проспектом Жовтневої революції (нині проспект Перемоги – *Авт.*) утворилася площа Перемоги⁷.

Район «Ковалівка» був розташований на схід від «Землянок», за Олександрівської площею між Гомельським шосе і річкою Стрижем. Забудований він індивідуальними одноповерховими житловими будинками з оригінальним різьбленням дверей і карнизів. Назва району походить від того, що населена ця місцевість була ремісниками, зокрема, ковалями, які, за деякими даними, в цьому місці жили ще за часів Київської Русі. Через Ковалівку проходив Старий Київський шлях, який згадувався у джерелах ще у ХVII ст.

Район від колишнього торгового центру «Дружба» (нині чернігівський ЦУМ – *Авт.*) до річки Стрижень подекуди називали районом «Старого пивзаводу». Цю назву він отримав через те, що в цій місцевості поблизу річки Стрижень був побудований пивоварний завод пана Орловського.

На схід від Ковалівки на протилежному березі річки Стрижень були розташовані райони Мачеретівщина, Ганжевіщина, Берізки. На сьогодні вони забудовані одноповерховими індивідуальними житловими будинками. До них примикає колишнє село Бобровиця, яке станом на сьогодні вже злилося з містом.

Крім цих районів, є ще й інші передмістя, – такі як «Вовча Слобода», «Нова будова», «Ялівщина», «Кордівка» (розташована при старому в'їзді до Чернігова з боку Ніжина), «Задріпівка». Щодо останнього з цих районів, то автори путівника початку ХХ ст. не радили його відвідувати подорожнім з огляду на забрудненість⁸.

«Ялівщина» – історична місцевість у північно-східній частині міста Чернігова. Назву одержала від прізвища власника млина на р. Стрижень райця В. Яловицького. У 1880 р., коли в Чернігові розпочалося будівництво Чернігівського водогону, у центрі міста було споруджено водонапірну башту, а на «Ялівщині» – насосну станцію для підйому води з артезіанських свердловин⁹.

«Кордівка» – урочище за східною околицею Чернігова на підвищенні в заплаві правого берега р. Десни, забудоване приватними садибами і облаштоване лісопарковою зоною¹⁰.

«Задріпівка» розташована за р. Стрижень в районі кондитерської фабрики. До початку Другої Світової війни там видобували глину, внаслідок чого утворився величезний кар'єр. На його крутих схилах місцеві жителі самовільно збудували десятки будинків. На сьогодні частину кар'єру з боку казарм залізничного полку засипали, на його місці побудували гаражі, декілька котеджів, але роботи з благоустрою території виявились незавершеними. Частина місцевих жителів померла, частина переселилася, а їх будинки зруйнувалися від часу, тому на дні кар'єру старих вже не залишилось.

Місцевість біля автостанції № 2, де раніше діяв глиняний кар'єр, в 60-х роках минулого століття називалась «Землянки». Однією з головних вулиць цього історичного району міста Чернігова є вулиця Воскресенська (колишня вул. Мурина – *Авт.*). Вона бере початок біля Воскресенської церкви і простягається до колишнього глинища цегельного заводу ХІХ – початку ХХ ст. (Землянки). Довжина вулиці становить майже 470 м, ширина – від 10 до 20 м. Вулиця Воскресенська є пам'яткою планування міста кінця ХVІІІ ст. Вона забудована одноповерховими будинками на високих цегляних цокольних поверхах.

⁷ Там само. С. 960–961.

⁸ Книги о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chemigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

⁹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 967.

¹⁰ Там само. С. 341.

Декоративні фронтони та будинки з горизонтальною лінією карнизів поєднуються з характерним для житлової забудови XIX ст. декоративним різьбленням¹¹.

Ще однією вулицею цього історичного району міста Чернігова є вулиця Олекси Десняка (колишня 1-й Холодний Яр), яка простягається від вулиці Л. Толстого до початку вулиці Коцюбинського. У XVIII ст. ця місцевість була забудована одноповерховими будинками, відокремленими один від одного ярами, що з давніх давен межували з Чернігівським Посадам – Передгороддям. У результаті заселення місцевості виникли декілька вулиць і вуличок, що іменувались однаково – Холодним Яром. Найбільша з них (близько 800 метрів) згодом дістала назву 1-й Холодний Яр. У 1955 р. вона була перейменована на честь українського радянського письменника Олекси Десняка. Вулиця мальовнича, має ширину 10–15 метрів і є своєрідною пам'яткою історії та архітектури міста. Тут збереглася низка зразків народного будівництва та дерев'яного різьблення¹².

Про історію цієї місцевості в доповідній записці на ім'я першого секретаря міськкому компартії Федора Короткова в листопаді 1954 р. розповідав тодішній директор Чернігівського історичного музею Андрій Левенко. Зокрема, він «зарахував» до району «землянок» вулиці Ново-Попудренка, Маяковського, Поталевську, Західну, Краснодонців, Рози Люксембург і Глинище. За назвою останньої вулиці уся навколишня місцевість отримала відповідну назву. З іншого боку кар'єра були прокладені три вулиці з однаковою назвою Робочі. Як стверджував А. Левенко, до революції 1917 р. тут у землянках селилася міська біднота¹³.

Назва «Глинище», як вже зазначалося, походила від місцевості, де в XIX – XX ст. видобували глину для кам'яного заводу. Але безпосередньо на вулиці Глинище, як згадують старожили, люди почали селитися лише після визволення Чернігова в 1943 р., адже місто під час війни було зруйновано вщент, а цей район був розташований неподалік від центру¹⁴.

Територія, де розташований «Червоний хутір», обмежується прямокутником зі сторонами-вулицями: Войкова (південна межа) – Любецька (західна) – 50 років ВЛКСМ (північна) – частина проспекту Миру (східна). Цей район є одним з найстаріших у Чернігові. Чому він отримав таку назву – незрозуміло, навіть самі жителі його не знають відповіді. Можливо, «хуторянське» найменування пов'язано з більшовицьким правлінням – за типом Червона гвардія, Червона армія, Червоні барикади, Червоний Жовтень та ін. Відомий мешканець дореволюційного Чернігова, художник і меценат Іван Рашевський на північній околиці «Червоного хутора» побудував свою садибу. Відтак на початку XX ст. район набув привабливого вигляду, а очевидці почали називати його не інакше, як «Чернігівська Швейцарія»¹⁵.

У путівнику по Чернігову початку минулого століття зазначалося: «Чернігів зі своїми околицями за останні роки швидко забудовується. Так, в 1905 році він займав площу 550 десятин, а в 1912 – вже займає 600 десятин. Місцевість за Богоугодними закладами і в Берізках з їх околицями найбільш здорова і гігієнічна, квартири тут дешевші, ніж в інших частинах міста, є також ділянки для нових забудов ціною 2–5 рублів за квадратний сажень. Місто прорізує шосе, що веде до Києва, Гомелю, Могилевську губернію. У Чернігові дві головні вулиці: Шосейна

¹¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 475–476.

¹² Там само. С. 222.

¹³ Глинище – Чернігов [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/kak-dobrats-ja/404-glinishe.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 408.

¹⁵ Владимир Назаренко: История районов [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/5942-vladimir-nazarenko-istorija-raionov-chernigovskie-hutora.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

(пр. Миру – Авт.) і Богоявленська (вул. Шевченка – Авт.), які вважаються центральними, де завжди багато гуляє публіки. У правильному порядку до цих вулицях примикає маса інших»¹⁶.

На дальній північно-східній околиці Чернігова розташований гарний у природному відношенні район, який має трохи дивну і незрозумілу назву – «Криволевщина» (район фабрики «Сіверянка»). У цій місцевості розташований березовий гай, ялинник, сосновий бір, завдяки чому повітря набуває чистоти і цілющих властивостей. Швидше за все, назва району походить від того, що місце тут не рівне, а горбкувате, зі значним перепадом висот, порізане вздовж і поперек глибокими ярами¹⁷.

В історичному районі, який називають «П'ять кутів», раніше була розташована площа ринку, де торгували селяни з усієї округи. Назва місцевості походила від того, що вулиці, розходячись у різних напрямках, утворюють своєрідні кути, які чітко проглядаються. Район «П'ять кутів» має вигляд неправильного чотирикутника, обмеженого вулицями О. Міхнюка (колишня – Воїнів-Інтернаціоналістів), О. Шафонського (колишня – Паризької Комуни), гетьмана Полуботка та Л. Боднарука (колишня – Дзержинського – Авт.). Численні приватні будинки слугували також магазинами і лавками. Неповдалік був розташований поштовий двір¹⁸. Вулиці О. Шафонського та Л. Боднарука на сьогодні вважаються одними з найстаріших вулиць міста.

На плані міста Чернігова 1908 р., укладеного на честь 1000-річчя літописної згадки про Чернігів, зображена вулиця Шафонського, яка проходила у північно-східному напрямку від вулиці Петербурзької (нині вул. О. Молодчого. – Авт.), паралельно вулиці Смоленській (тепер частина вул. Шевченка від перехрестя з вул. О. Молодчого). Згідно з планом 1908 р., вулиця Шафонського проходила праворуч від палацу Милорадовичів, між вул. Стриженської (нині Лермонтова) та вул. Варваринською (нині провулок Лермонтова. – Авт.)¹⁹.

Колишня вулиця Паризької Комуни (сучасна вул. Опанаса Шафонського – Авт.) розташована на північ від «П'яти кутів». Вулиця була прокладена в 1908–1916 рр., але забудовувалась повільно, і до другої половини 30-х років минулого століття, назви не мала. На сьогодні вона забудована індивідуальними житловими будинками²⁰. Руйнування Чернігова під час Другої світової війни та сучасна міська забудова порушили дореволюційне планування у районі вулиці О. Шафонського.

Колишня вул. Ростиславська була перейменована на вул. Дзержинського у 1940 р. (нині Л. Боднарука – Авт.). Ця вулиця була прокладена у першій половині XIX ст. по території давнього передмістя вздовж третьої лінії укріплень. Тривалий час вулиця була забудована індивідуальними житловими будинками тільки з північного боку, а наприкінці XIX ст. поступово відбувалася забудова і з півдня. З 30-х рр. XX ст. в кінці вулиці була розташована промислова артіль ім. Паризької Комуни. На сьогодні на вулиці зведено декілька сучасних п'ятиповерхових житлових будинків²¹. Помітними архітектурними пам'ятками і домінантами району є військовий шпиталь, церква Михайла й Федора, а з більш сучасних – стадіон «Юність» і Палац Дітей та Юнацтва. Одна з головних вулиць району Олександра Молодчого була не лише важливою транспортною розв'язкою, але й елітною частиною міста. На ній проживала вся міська аристократія.

¹⁶ Сборник исторических статей о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁷ Криволевщина – околиця Чернігова [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/6641-krivulevshina-okolica-chernigova-foto.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гейда О. До історії вулиці Опанаса Шафонського у Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2015. №3. С. 39.

²⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 596.

²¹ Там само. С. 226.

Одна з головних міських транспортних магістралей – проспект Перемоги (колишня вулиця Стрітенська), одночасно є і головною вулицею житлового масиву. Проспект буквально розрізає «П'ять кутів» на дві частини. З одного боку розташувався приватний сектор, з іншого – його невеликі залишки, які поступово витісняються сучасними багатоповерхівками. Численні вулички і провулки створюють враження провінційності району²².

Отже, як можна побачити, кожен з районів міста унікальний та має свою цікаву, неповторну історію створення та функціонування. Деякі з районів мають навіть свої легенди, які передаються із покоління у покоління.

Розвиток дерев'яного та цегляного будівництва в Чернігові впродовж ХІХ ст. на сьогодні залишається достатньо актуальним, але маловивченим питанням. Саме ХІХ століття стало періодом бурхливого розвитку міста. В цей час було споруджено багато дерев'яних та цегляних будинків, деякі з яких збереглися до нашого часу.

Вивчення історії дерев'яної та кам'яної забудови Чернігова ХІХ – першої половини ХХ ст. було започатковано фактично у радянський час. Серед основних напрямків дослідження міської історії для радянських вчених пріоритетними були питання економічного та культурного життя містян. За доби незалежності історики та краєзнавці, враховуючи специфіку міської історії, зосередились на вивченні окремих складових міського життя Чернігова. Однак комплексне дослідження історії дерев'яної та кам'яної забудови Чернігова ХІХ – першої половини ХХ ст. в історіографії на сьогодні відсутнє.

У 1786 р. був складений проект нової забудови Чернігова. Однак цей план декілька разів перероблявся і доповнювався. Потреби будівництва вимагали наявності значної кількості будівельних матеріалів, насамперед цегли. О. Шафонський згадував вісім цегляних заводів, що існували в Чернігові в останній чверті ХVІІІ ст.: п'ять з них – це заводи приватних осіб, засновані завдяки їх капіталам та можливостям, а решта три – заводи, які були конфісковані у Борисоглібського, Єлецького та Троїцько-Іллїнського монастирів після їх секуляризації²³.

Час появи трьох монастирських цегельних заводів можна пов'язати з активною розбудовою самих монастирів. Існування цих трьох заводів, на котрих під час їх приналежності до монастирського господарства використовувалася праця підлеглих селян, пояснює масштаби будівництва комплексів трьох найбільших монастирів Чернігова²⁴.

Чернігів став центром створеної у 1802 р. Чернігівської губернії. Губернський статус вимагав реконструкції міста. Архітектори в цей час створили новий план губерньського міста на основі принципів регулярної забудови – з прямими вулицями і прямокутними кварталами. Однак, він майже не враховував історичної забудови, що призвело до часткового знищення старого міста. Більшість старих кварталів перепланували. Була знесена частина житлових будинків, які не вписувались у нові квартали.

Принципова помилка архітекторів початку ХІХ ст. полягала в тому, що вони створювали губерньське місто в межах старої забудови замість того, щоб перенести новий центр на вільні площі північніше від старого Чернігова. Водночас, перебудова мала й позитивні сторони. Нові широкі вулиці проклали доволі зручно. Вони збереглися до нашого часу і ось уже двісті років задовольняють

²² У нас на Районе! 5 углов [Електронний ресурс]. URL: Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/16486-u-nas-na-raione-5-uglov-fotoekskursija.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

²³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием. Київ, 1851. С. 237–304.

²⁴ Коваленко В. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей*. Київ, 1991. С. 201–208.

потреби чернігівців.

Потрібно зазначити, що Чернігів оминула швидка урбанізація, яка відбувалася в багатьох містах імперії. У всіх путівниках і спогадах Чернігів згадувався як тихе, зелене місто, яке потопало в садах.

У 1801 р. був складений новий містобудівний план, який передбачав прокладення у Чернігові широких прямих вулиць, облаштування просторих майданів, знесення старих будівель та зведення сучасних житлових будинків, адміністративних споруд, навчальних закладів.

На сьогодні виявлено 45 планів міста. На початку 1803 р. був затверджений новий план Чернігова, який з невеликими змінами 1805 р. був значною мірою втілений у першій половині XIX ст. На відміну від плану 1786 р., де головним був прийом перспективи, у планах початку XIX ст. головною стала осьово-центральна перспектива вулиць. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву. Нові прямі вулиці враховували історичні ансамблі і споруди XI–XIII ст. та квартали, будівництво яких було розпочато за планом 1786 р. Велика увага приділялася формуванню ансамблів загальноміського центру. Передбачалося створення 8 нових площ, три з яких композиційно закріплювали головну вісь центру – Шосейну вулицю. Заплава Десни з півдня збереглася без забудови. Ці риси властиві й пізнішим планам дореволюційного періоду (1834–1861, 1908 р.)²⁵.

Дуже гарно про Чернігів писав М. Грушевський: «Серед темних лісів і зелених лук помережена широкими смугами мочарів і повільних замулених річок дрімає нинішня Чернігівщина. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна – Чернігів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старовинних церков, музеїв і архівів... Життя пішло геть далеко на південь, ближче до моря, до вугілля, до заліза, залишивши Півночі ці старі церкви, панські садиби. Поступово Чернігів стає пересічним губерньським містом Російської імперії. Про колишнє славне минуле столиці Сіверської землі нагадували тільки величні храми, що стояли між будинків сільського типу...». Поступово Чернігів став пересічним губерньським містом Російської імперії. Про колишнє славне минуле столиці Сіверської землі нагадували тільки величні храми, що стояли між будинків сільського типу. Відтак Чернігів перетворився на центр губернії, життя в якій, як і в самому губерньському місті, носило доволі одноманітний малорухливий характер²⁶.

У місті в цей час не було ні жвавої торгівлі, ані розвиненої мережі промислових підприємств. Наприкінці XVIII ст. у Чернігові проживали 3873 особи, серед них 58 купців, 2386 міщан, 164 козаки, 1124 селяни, 141 священнослужитель, 51 чернець. Про слабкий економічний розвиток міста свідчить цікавий історичний факт, що на початок XIX ст., серед міщан не було жодного купця першої гільдії. На початку XIX ст. у місті нараховувалось 647 приватних житлових будинків, і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам. 40 священнослужителям. 51 – купцям, 312 – міщанам²⁷.

Опис 1798–1800 рр. подає наступну чисельність жителів міста – 374 чоловіків і жінок. Дворян обох статей згадано 97, купців другої гільдії – 12, третьої – 156, священнослужителів – 80, козаків – 52, православних міщан – 1388, міщан-поштарів – 42, міщан-свреїв – 507, казенних селян 183, поміщицьких – 172. За

²⁵ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 931–932.

²⁶ Статистический взгляд на Черниговскую Губернию. *Черниговские губернские ведомости*. 1847. № 5. С. 23–25.

²⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием. Київ, 1851. С. 293.

відомістю 1810 р. нараховувалося 804 будинки в Чернігові та його околицях на відстані 2 верств від міста, а населення на цій території становило 4000 чоловіків і 2800 жінок²⁸.

У 1803 і 1805 рр. з'явилися нові проекти реконструкції Чернігова, які значною мірою змінили план 1786 р.²⁹. У 1806 р. кріпосні вали були частково розкопані, а на їх місці було облаштовано нову адміністративну площу, бульвари. Проте залишки валів тривалий час ще зберігалися, внаслідок чого територія колишньої фортеці дістала назву Вал.

Збільшення кількості жителів міста позначилося й на формуванні міського середовища – збільшувалась загальна площа міста та поступово воно перетворилося з маленького містечка на справжній губернський центр. При цьому Чернігів залишався забудований переважно одноповерховими дерев'яними будівлями. Впродовж XIX ст. центральна частина міста була заселена досить щільно, особливо територія поблизу Красної площі.

Станом на середину XIX ст. перебудова Чернігова була завершена. Місто мало три площі і 38 вулиць та провулків. Найдавнішою була Торгова площа (вона ж Магістратська, Базарна, Червона або Красна), розташована в центрі поблизу П'ятницької церкви³⁰.

Торгівля спочатку велась на території "П'ятницького поля", яке місцеві мешканці стали згодом називати Базарною, а потім Красною (Червоною) площею. На початку XIX ст. на останній були споруджені торгові ряди з колонами-галереями, в яких місцеві купці відкрили свої магазини. Згадані ряди були зведені в стилі класицизму і прослужили місту понад сто років.

Найбільшою за площею у XIX ст. стала Олександрівська або Нова базарна площа (територія сучасного Центрального ринку). Вона була утворена за планом забудови міста 1805 р. на пустирі біля Воскресенської церкви (після закриття кладовища). На Олександрівській площі зосереджувалась торгівля лісом, сіном, соломою, худобою та проводились ярмарки. На відміну від Красної базарної площі, її називали Новобазарною. У 1927 р. Олександрівську площу перейменовано на площу 25-го Жовтня. Після Другої Світової війни більшу її частину було забудовано, а решту відведено під центральний міський базар³¹.

Третя площа була розташована перед Спаським і Борисоглібським соборами. Її назвали Плац-парадною, бо на ній відбувались військові паради та церковні церемонії. Однак згодом вона втратила мілітаристську назву, яка їй зовсім не пасувала, і була перейменована на мирну Соборну площу.

Адміністративні будівлі Чернігова зводились, як правило, з каменю. Приватні забудовники традиційно користувалися деревиною для будівництва житлових та господарських приміщень, оскільки цього будівельного матеріалу не бракувало. Фактично всі мешканці міста Чернігова в XIX – початку XX ст. жили у невеликих дерев'яних будинках, часто прикрашених дерев'яним різьбленням. Вважається, що саме така забудова становила близько 70 % усіх будівель міста. На сьогодні збереглася лише незначна її частина, а зовнішній вигляд більшості оригінальних будівель XIX – початку XX ст. відомий лише завдяки збереженим фотографіям.

Доволі цікавим є питання будівельного матеріалу, який використовувався під час зведення цегляних споруд. Цегла є основним будівельним матеріалом мурованих будівель Чернігова протягом багатьох століть. Інтерес до цегли не випадковий: в Україні XIX – початок XX ст. було часом як промислового, так і житлового мурованого будівництва. Тому, визначивши дату виготовлення цегли та

²⁸ Леп'яво С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ: Темпора. 2012. С. 223–225.

²⁹ Там само. С. 232.

³⁰ Леп'яво С. Чернігів – європейське місто: навч. зб. / Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Видавець Лозовий В. 2010. С. 35.

³¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 573.

її належність до певного конкретного заводу, можна встановити, коли побудовані ті чи інші споруди.

На території Чернігова і зараз знаходять стародавні цеглини. Але найбільш розповсюдженими зразками (їх можна знайти в будь-якому місці обласного центру від Валу чи Красної площі до окраїн міста) є цегла з втисненим зображенням одноголового орла з «розпростертими» крильми. Це клеймо державного заводу Чернігова (заводу міської управи). Дослідниця О.Степанова вказує на початок роботи цегельні наприкінці XVIII ст. Таким чином, він співпав з процесом секуляризації монастирських володінь у місті, в тому числі й цегельних заводів³².

Окрім державного цегельного заводу Чернігова, у XIX ст. відомі ще два потужні підприємства, які виготовляли цеглу в пореформений період. Їхніми власниками були Микола Добронизький і Микола Де-Морен.

Дослідниця історії міста О.Степанова вказує, що завод Миколи Добронизького знаходився в передмісті Чернігова біля хутора Курганського, неподалік Чорторія і Стрижня, на землях самого власника, який, до речі, походив з відомої і шанованої родини шляхтичів Добронизьких.

Завод існував принаймні протягом 60–80-х рр. XIX ст. і був натоді найпотужнішим в Чернігівській губернії. Його робітники випалювали протягом року до мільйона цеглин³³. Вірогідно, що продукція з цього заводу активно використовувалась під час будівництва в Чернігові в пореформений період. Так, відомо, що під час побудови Вознесенської церкви на перетині Петербурзької і Московської вулиць саме завод М. Добронизького виконав замовлення на більш ніж чверть мільйона цеглин³⁴.

Завод Миколи Івановича Де-Морена, напевно, був розташований у районі Землянок біля Воскресенської церкви³⁵.

Своє особисте клеймо (тавро) мав чи не кожний приватний та державний завод. Одні з них достатньо зрозумілі, бо являють собою прізвища власників: «Деморень» «Хавин» «Денисов» тощо.

У поданому в Департамент поліції списку – «сведениях о фабриках и заводах находящихся в Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 р., міститься наступний перелік цегельних заводів Чернігова:

«Алексей Михиденко с числом рабочих	11 чел.
Черниговской городской управы	44 чел.
Александра Тищинского	8 чел.
Николая Де-морена	22 чел.
Эли Шильмана	6 чел.
Гирши Гинзбурга	68 чел.
Шульмана сь числом рабочих	23 чел.» ³⁶

Клеймо у вигляді літери «Т», напевно, належало заводу відомого земського діяча та губернського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського. Завод був розташований за Казанською церквою в кінці Сіверянської вулиці. В яру № 3 (під Болдиною горою, де сучасна вулиця Межова) працював завод козака Олексія Павловича Мехеденка. Відомому в Чернігові заможному купцю Гирші Мойсейовичу Гінзбургу також належав цегельний завод. Він був розташований, як свідчать спогади старожилів, у районі Чорторійських Ярів (на виїзді з

³² Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

³³ Там само. С. 93–95.

³⁴ Отчет Черниговской Вознесенской церкви по постройке нового казенного храма. *Черниговские епархиальные известия*. (Часть неофициальная). 1870. № 24. С. 487.

³⁵ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 9064.

³⁶ Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

міста). Клеймо цегли цього підприємства – велика друкована врізна літера «Г». Власником цегельного заводу був і шури́н Гінзбурга – Мойсей Мордухович Хавін. Цеглини його заводу тавровані великою врізною друкованою літерою «Х», за прізвищем власника.

Серед 6 заводів названих у відомості за 1901–1902 рр., вказані ще 2 заводи: Елі Ізраїлевича Шильмана та Ізраїля Шульмана. Завод Шильмана був розташований у районі так званих Землянок й існував протягом тривалого часу, що підтверджують архівні документи тієї доби³⁷. Завод Шульмана діяв у Чернігові не менш як півстоліття³⁸.

На початку ХХ ст. було збудовано багато приватних невеликих цегельних заводів. Так, один з історичних документів вказує «в Подусовской дачь по Козлянской дорогъ вблизи г. Чернигова» був збудований «кирпичный заводъ жены статского советника Мрии Андреевны Якимовой»³⁹.

Щоб уявити собі розмах будівництва пореформеного часу, достатньо перелічити тодішні новобудови: Чернігівське духовне чоловіче училище, будинок дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії, перебудови будинку магістрату, численні будинки заможних чернігівців⁴⁰.

Більш масштабні зміни у зовнішньому вигляді міста сталися впродовж останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Збільшення чисельності населення Чернігова зумовило істотне зростання міської території. У цей час упорядковується вулична мережа, здійснюється остаточний перехід від радіально-концентричної системи забудови до регулярної системи планування кварталів та вулиць, більшість з яких у центральній частині міста були заощені бруківкою⁴¹.

Населення міста стрімко збільшувалося. Якщо у 1808 р. в Чернігові мешкало 4500 осіб, то на середину ХІХ ст. – 6494 особи, з них спадкових дворян – 174, православних священиків – 82, ченців – 28, відставних солдатів – 107, купців – 168, міщан православного віросповідання – 2012, євреїв – 2741, державних селян – 34, козаків – 60, колоністів – 3, селян поміщицьких – 7, дворових людей – 595. Напередодні реформи 1861 р. у Чернігові проживало вже 12908 чоловік. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. в губернському центрі проживало 14548 чоловіків та 13168 жінок, а разом населення становило 27716 осіб⁴².

Збільшення населення міста, в свою чергу потребувало збільшення обсягів будівництва житлових споруд. Так, у 1860 р. в Чернігові налічувалося 803 дерев'яних будинки, в т. ч. 772 приватних, 55 духовного відомства, 19 казенних. Кам'яних будинків було лише 43, з них 35 – двоповерхових і 4 – триповерхові. На зламі ХІХ – початку ХХ ст., у Чернігові налічувалося 131 кам'яний, 222 змішаних, 2008 дерев'яних, 4 лозових та земляних будинків, з них було 2090 – одноповерхових, 64 – двоповерхових та 2 – триповерхових⁴³.

³⁷ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 148.

³⁸ Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

³⁹ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 346. Спр. 130.

⁴⁰ Рига Д. До питання про будівельний матеріал і вибір місця будівництва споруди колишньої класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 69–72.

⁴¹ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 384–385.

⁴² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – ХVІІІ. Черниговская Губерния. Санкт-Петербург, 1905. 302 с.

⁴³ Ведомость о сооружениях в Черниговской губернии за 1885 год. *Календарь Черниговской губернии на 1887 год*. Чернигов, 1887. С. 298–299; Ведомость о фабриках и заводах в Черниговской губ. за 1885 год. *Календарь Черниговской губернии на 1887 год*. Чернигов, 1887. С. 326–327; Журнал заседания Черниговского Губернского статистического Комитета № 8 декабря 8 дня 1862 г. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1863. № 1. С.1; Журнал Заседания Черниговской городской думы. Мая 15 дня 1872 г. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1872. № 28. С.249–250.

У другій половині XIX ст. в період швидкого розвитку капіталізму в Російській імперії певні зміни відбувалися і в Чернігові. Однак Чернігів не набув статусу промислового центру, а залишався, як і раніше, зосередженням ремісничо-кустарних промислів. Будівництво у місті обумовлювало зростання цегельних заводів і їх потужностей.

На межі XIX та XX ст. у місті виникла серйозна житлова проблема. Населення зростало значно швидше, ніж розвивалося житлове будівництво. У Чернігові з його населенням понад 30 тис. осіб нараховувалося лише 2075 домовласників. Тобто приблизно дві третини чернігівців не мали власного житла й мешкали в найманих квартирах⁴⁴.

На початку XX ст. в місті діяло 7 цегельних заводів, на яких працювало 178 робітників, тобто 66% від усіх зайнятих у промисловості. 42 робітники працювали на 10 підприємствах з переробки сільськогосподарської сировини, 48 робітників – на свічковому і миловарному заводах.

Чисельність чернігівського купецтва на початку XX ст. досягла 400 чоловік. Крім того, торгували в місті також багато міщан і селян. Кількість торгівельних установ швидко зростала: якщо в 1901 р. – в місті налічувалось 428 магазинів і крамниць, то вже у 1910 р. – 734.

У Чернігові протягом XIX – на початку XX ст., кожен мешканець міста був залучений до торгівельних відносин. Базарні площі стали невід’ємною частиною повсякденного життя чернігівців. Городяни мали можливість купувати речі на розпродажах, які влаштовували місцеві крамниці. Але, як правило, обіцяні знижки насправді зовсім не заощаджували кошти покупців. Перш ніж оголошувати суттєві знижки на товари, ціни на них спочатку підвищували. Традиційно торги, базари і ярмарки проходили на центральній площі міста. Базар розміщувався на столах та лавах навколо П’ятницької церкви, що в центрі міста, і була зручним місцем торгівлі, оскільки саме там збиралася значна частина жителів: хто за покупками, хто подивитися, що нового пропонував торговець, хтось приходив побачити знайомих, інші просто проходили повз торгову площу, яка була ніби окремо існуючим «організмом». На площі практикувалася також торгівля з возів, які займали практично все вільне місце⁴⁵.

У 1871 р. торгівлю було перенесено на Олександрівську площу (територія біля сучасного Центрального ринку) – туди перемістилася частина торгівлі з возів (дрова, сіно, солома). Проте новий базар не одразу почав користуватися популярністю у населення й продавців⁴⁶.

Ще одним місцем покупок для городян був Олексіївський пасаж, який розміщувався поруч з ринком на Красній площі в центрі Чернігова. Вхід до нього був із боку вулиці Богоявленської (тепер вул. Шевченка). Придбати необхідні товари городяни могли й у крамницях, що розміщувались вздовж вулиць міста.

Чернігів у XIX – на початку XX ст., мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювали спеціалізовану торгівлю. Тут можна було знайти товар на будь-який смак та гаманець – від дешевих дрібничок до коштовних речей.

Щодо розвитку мережі закладів громадського харчування, то наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., у місті діяли 4 ресторани, 7 трактирів та чайних, 9 пивних. Проте й цього було замало, аби вдовольнити існуючі потреби. Кожен із цих закладів мав свій контингент відвідувачів. До послуг вибагливої публіки були комфортні приміщення та вишукана кухня ресторанів. Попит на місцеві

⁴⁴ Леп’явко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ : Темпора. 2012. С. 284.

⁴⁵ Засць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 41–45.

⁴⁶ Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет. Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. 1851. №1. С. 1–7.

ресторани та готелі підвищувалися на час з'їзду повітового чи губернського дворянства, інших публічних заходів, коли повсякденне життя міста суттєво поживлялося⁴⁷.

Розвиток торгівлі в місті сприяв будівництву готелів. Перший у Чернігові готель «Царград», а точніше дерев'яний трактир з номерами для гостей, був збудований на початку XIX ст. ярославськими селянами Сидором Сорокіним та Олексієм Сидоровим на перетині вулиць Шосейної та Воздвиженської (біля сучасного магазину «Янтар» – *Авт.*). У другій половині XIX ст. на його місці було зведено новий двоповерховий кам'яний з рестораном (назва збереглась). Саме тут зупинялись О. Пушкін, Т. Шевченко, Л. Толстой, М. Горький та інші. Довгий час «Царград» був єдиним готелем у місті.

На початку XX ст. в чернігівському путівнику мова йшла про такі найбільші готелі:

– «Гранд-Отель» в зелені дикого винограду та достатньо респектабельний для солідних осіб (біля колишнього кінотеатру ім. Щорса – *Авт.*) – 1–10 руб. на добу;

– «Берлін» збудований у 1900 р. підприємцем Биховським на вул. Шосейній – (біля сучасного філармонійного центру – *Авт.*);

– «Олександрівський» – великий готель з рестораном, ванною, електричним освітленням та телефоном було побудовано в 1910–1912 рр. Б. Бодаєвим на вул. Шосейній – 75 коп. на добу. У 1914 р. ресторан перенесли на колишню вул. Слєцьку, де він працював до 2 години ночі;

– «Марсель» (колишня вул. Шосейна);

– «Брістоль» мав комфортабельні номери, гарну кухню, конюшні та карети (колишня вул. Богоявленська – сучасна вул. Шевченка) – 50 коп. на добу;

– «Юг», «Ермітаж», «Сан-Ремо», «Метрополь», «Комерческие номера» (колишня вул. Богоявленська) – від них їздили «лінійки» на залізничний вокзал.

– «Бельвю» (колишня вул. Борисоглібська – нині вул. Серьожникова) – 60 коп. на добу;

– «Європейський» (колишня вул. Воздвиженська – нині вул. Родімцева);

– «Економія» (колишня Театральна площа)⁴⁸.

Світова економічна криза, яка на початку XX ст. охопила Росію, позначився і на промисловому розвитку Чернігова. У 1910 р. випускали продукцію всього лише 4 заводи і фабрики, на яких працювало 92 робітників. Після завершення періоду промислового застою почалося деяке економічне поживлення.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. були побудовані нові підприємства – лісопилний, овочесушильний заводи, два млини. У 1913 р. у промисловості міста було зайнято 630 чоловік. Бюджет думи, в основному, складався з податків, які платило населення. Більшість асигнувань з бюджету йшло на утримання поліції, в'язниці, казарми, державних установ, зовсім мізерні суми виділялися на медицину, благоустрій, освіту. В економічному плані Чернігів мало чим відрізнявся від більш раннього історичного періоду.

На рубежі XIX – XX ст. у центрі Чернігівської губернії налічувалось близько 500 різних магазинів і магазинчиків. У місті з огляду на збільшення кількості жителів і гостей активно будувались готелі з цегли місцевих заводів, мова про які вже йшла в цій статті.

Місто забудовувалось будинками різних архітектурних стилів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Чернігові розпочалося будівництво нових будівель у стилі модерн. У стилі українського модерну було побудовано приміщення селянського банку (1912 р.), неокласицизму – губернського земства (1914 р.), Держбанку (1908 р.) та інші. Всі ці споруди збереглися і зараз. Натомість основна

⁴⁷ Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8826. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 4–6.

⁴⁸ Руденко В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів. 2009. 84 с.

частина забудови міста продовжувала залишатися одноповерховою. Як вже було вказано, приблизно на 70% споруди були дерев'яними, прикрашеними дорогим прикрасами: різьбленими вікнами, дверима, карнизами.

На рубежі XIX – початку XX ст. Чернігів продовжував залишатися типово провінційним містечком Російської імперії з населенням приблизно близько 35 тисяч жителів. Він був типовим «Губернським хутором», як його досить точно охарактеризував український громадський діяч і байкар Л. Глібов. Місто жило тихим, спокійним, розміреним життям. Від інших імперських міст Чернігів вигідно відрізнявся тим, що в ньому динамічно розвивався ринок порівняно недорогих товарів і послуг. Тому тут селились багато чиновників і військових у відставці. Однак, така ідилія тривала недовго. Незабаром, на місто очікували трагічні потрясіння XX ст. Але, це вже інша історія...

References

- Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv land. Encyclopedic reference book]. (1990). Kyiv, Ukraine.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. R-305. Op. 1. Spr. 2249. Ark. 61.
- DACHO – SACHO. F. R-8826. Op. 1. Spr. 49. Ark. 4–6.
- DACHO – SACHO. F. 127. Op. 1. Spr. 9064.
- DACHO – SACHO. F. 127. Op. 2b. Spr. 148.
- DACHO – SACHO. F. 127. Op. 34b. Spr. 130.
- DACHO – SACHO. F. 145. Op. 1. Spr. 575. Ark. 384–385.
- Glinishche – Chernigov [Glynyshe in Chernihiv] (2008). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/city/kak-dobratsja/404-glinishe.html>
- Heida, O. (2015). Do istorii vulytsi Opanasa Shafonskoho u Chernihovi [To the history of Opanas Shafonskyi Street]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 38–42.
- Knigi o Chernigove [Books about Chernihiv] (n.d.). Retrieved from <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html>
- Kovalenko, V. (1991). Itogi i zadachi izuchenija drevnego Chernigova [The results and objectives of the study of ancient Chernihiv]. *Istoricheskoe kraevedenie v SSSR: voprosy teorii i praktiki – Historical study of local lore in the USSR: questions of theory and practice*, 201–208.
- Lepiavko, S. (2010). Chernihiv – yevropeiske misto [Chernihiv is an European City]. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.
- Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista. [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine : Tempora.
- Nepotenko, I., and Ostriancko, A. (2014). Chernihiv u 1920-kh rr.: realii povsiakdennoho zhyttia [Chernihiv in 1920s: the realities of everyday life]. *Kraieznavstvo – Local History*, 2, 28–47.
- Otchet Chernigovskoj Voznesenskoj tserkvi po postroike novogo kazennogo khrama [Report of the Chernihiv Ascension Church on the construction of a new government church] (1870). *Chernigovskie eparkhialnyie izvestiia – Diocese Bulletin of Chernihiv. (Ch. Neofits.)*, 24, 487.
- Pervaja vseobshchaja perepis Rossijskoj imperii, 1878 g. XVIII. Chernigovskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire, 1878. XVIII. Chernihiv Province] (1905). Saint Petersburg, Russian Empire.
- Riga, D. (2017). Do pytannia pro budivelnii material i vybir mistsia budivnytstva sporudy kolyshnoi klasychnoi cholovichoii himnazii ta blahorodnoho pansionu pry nii [To the question about the building material and the choice of the place of construction of the building of the former classical men's gymnasium and the noble boarding house near it]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, 69–72.
- Rudenok, V. (2009). Chernihiv – podorozh na 100 rokov nazad [Chernihiv – travel for a hundred years ago]. Chernihiv, Ukraine.
- Sbornik istoricheskikh statei o Chernigove [The collection of historical articles about Chernihiv] (n.d.). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html>
- Shafonskyi, A. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s krat-

kim geograficheskim i istoricheskim opisaniem [Chernihiv governorate topographic description with a brief geographical and historical description]. Kyiv, Russian Empire.

Statisticheskii vzgliad na Chernigovskuju guberniju [A statistical look at the Chernihiv province]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti – Chernihiv Provincial Journal*, 5, 23–25.

Stepanova, O. (1995). Tsegelne vyrobnytstvo na Chernihivshchyni u XIX – pochatku XX st. [Brick production in Chernihiv land in the 19th – early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 92–95.

U nas na rajone! 5 uglov [We have in the area! 5 corners] (2010). Retrieved from <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/16486-u-nas-na-raione-5-uglov-fotoekskursija.html>

Vedomost o sooruzheniyakh v Chernigovskoi gubernii za 1885 god [Statement of buidings in Chernihiv province for 1885] (1887). *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1887 god – Calendar of the Chernihiv province for 1887*. Chernihiv, Russian Empire. 298–299.

Vedomost o fabrikakh i zavodakh v Chernigovskoi gubernii za 1885 god [Statement of factories in Chernihiv province for 1885] (1887). *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1887 god – Calendar of the Chernihiv province for 1887*. Chernihiv, Russian Empire. 326–327.

Vladimir Nazarenko: Istorija rajonov [Volodymyr Nazarenko: the history of areas] (2008). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/5942-vladimir-nazarenko-istorija-raionov-chernigovskie-hutora.html>.

Zaiets, O. (2006). Bazarna ta stacionarna torhivlia na Chernihivshchyni u II polovyni XIX st. [Market and stationary trade in Chernihiv land in the second half of the 19th century.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 41–45.

Zametky starozhylya, ili Chernigov za 45 let [Notes of the old-timer or Chernihiv through the 45 years] (1851). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 1, 1–7.

Zhurnal zasedaniya Chernigovskogo Gubernskogo statisticheskogo Komiteta № 8 dekabria 8 dnia 1862 g. [Journal of the meeting of the Chernihiv Provincial Statistical Committee No. 8 from the December 8 1863] (1863). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 1, 1.

Zhurnal zasedaniya Chernigovskoi gorodskoi dумы. Maia 15 dnia 1872 g. [Journal of the meeting of the Chernihiv city council. May 15 1871] (1872). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 28, 249–250.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Націо-нального архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Riga Danylo V. – junior researcher of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

HISTORIC URBAN AREAS OF CHERNIHIV, WOODEN AND BRICK BUILDINGS IN THE CITY DURING 19TH EARLY – 20TH CENTURIES

The purpose of this publication is to investigate the processes of urban development in the formation of the historical urban areas of Chernihiv as a provincial center, as well as to highlight the features of local wooden and brick buildings during the 19th and early 20th centuries. Among the methods used for the study, one can distinguish problem-chronological in terms of material structuring, as well as analytical and critical, on which the processing of the information obtained was based. The scientific novelty is represented first of all by a study of wooden and brick buildings in Chernihiv in relation to the historical areas of the city. Such topics can be safely attributed to those lacunae that have not yet received adequate coverage in the scientific literature. Conclusions. Beginning with the 19th century, when the city began to expand rapidly, data on Chernihiv historical areas began to be recorded in the scientific literature. Despite the fact that this topic was first explored in the pre-revolutionary times, the

greatest contribution to the coverage of the problem was made by the researchers of the Independent Ukraine era, namely S. Lepyavko, V. Sapon, and V. Rudenok. The proposed study, in line with its stated goal, managed to cover two topics at once: the history of the formation of the most famous urban areas and the history of their construction with wooden and brick houses. It should be noted that the rapid urbanization that occurred in many cities of the empire bypassed Chernihiv. In all the guides and memoirs of Chernihiv it was mentioned as a quiet, green city, which was flooded in the gardens. It is logical to make the assumption that the main mistake of architects of the early 19th century was that they created a provincial city within the old buildings, instead of moving the new center to vacant areas north of the old Chernihiv. At the same time, there were some positives to the restructuring. The new wide streets were laid out quite conveniently according to the requirements of new times.

Keywords: Chernihiv, town planning, wooden houses, brick houses.

Дата подання: 8 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига Д. Історичні райони Чернігова та дерев'яне і цегляне будівництво впродовж ХІХ – початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 85–99. DOI: 10.5281/zenodo.3732562.

Цитування за стандартом APA

Riga, D. (2020). Istorychni raiony Chernihova ta dereviane i tshliane budivnytstvo vprodovzh XIX pochatku – XX st. [Historic urban areas of Chernihiv, wooden and brick buildings in the city during the 19th – early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 85–99. DOI: 10.5281/zenodo.3732562.